

САКРАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У V тис. до н.е.

У житті давніх хліборобів Старої Європи важливе місце займали різноманітні ритуали. Для їх проведення використовували як звичайні, так і спеціально побудовані споруди, з'являються досить масштабні святилища. Враховуючи вплив цієї епохи на подальшу історію, варто систематизувати сакральні споруди та сакральні комплекси, які відомі за археологічними дослідженнями для територій Центральної та Південно-Східної Європи того часу. Зауважимо, що вже існують певні зібрання відомостей на цю тему, від праць М.Гімбутас до нещодавньої монографії А. Ковач¹. Однак нові відкриття, а також застосування магнітної зйомки для отримання планів поселень різних культур дозволяють додати ряд суттєвих та важливих подробиць до вже існуючої картини.

Чимало дослідників уважали і вважають досі, що стосовно неоліту та мідного віку, як часів «праісторії» з «первісним суспільством» нема жодних підстав вести мову про храми, святилища, монументальні споруди, які в їх уяві традиційно асоціюються вже з державним рівнем розвитку суспільства, наявністю додаткових ресурсів, які скеровуються на монументальне будівництво у культовій сфері. З іншого боку дослідженням у цій галузі перешкоджає певна плутанина у термінології, оскільки археологи, публікуючи та інтерпретуючи результати досліджень яскравих і нестандартних об'єктів часом схильні до перебільшення значимості своїх відкриттів².

З початку V тис. до н.е. у Центральній та Південно-Східній Європі, на поселеннях давніх хліборобів, набувають поширення громадські будівлі та споруди, які потребували значних колективних зусиль та певного рівня організації суспільства в цілому. Слід зауважити, що ця традиція мала поважну передісторію. Її глибина на той час вже сягала кількох тисячоліть, якщо вести відлік від сакральних комплексів Гьобеклі-Тепе та Чатал-Гююка³ та інших подібних пам'яток Близького Сходу, з якими давня європейська традиція хліборобства була пов'язана не лише у галузі технологій, але й у ідеологічній сфері. Ця релігійна традиція, поширена разом із відтворювальним господарством у Центральній та Південно-Східній Європі налічувала понад 5000 років історії та мала поважний досвід організації колективної праці над зведенням монументальних культових споруд з використанням широкого спектру будівельних матеріалів – від каменю до глини і дерева, а також художніх засобів оздоблення інтер'єру – від настінних розписів до рельєфів тощо.

Нині дослідниками для V тис. до н.е. виділено кілька різновидів святилищ. Це будівлі, різноманітні огорожі та ландшафтні печерні святилища. Вони можуть розташовуватися як на поселеннях, так і поза їх межами.

При вивченні планів поселень, а також відомостей з розкопок привертають увагу будівлі відносно великих розмірів, які займали особливу позицію у забудові. Вони відомі на поселеннях багатьох культурних комплексів – Вінчі, Коджадермен-Караново-Гумельниця, Прекукутень-Кукутень-Трипілля та інших. Лише для культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля у V тис. до н.е. вони вже відомі на поселеннях Vaia, Poduri-Dealul-Ghindaru, Adâncata- “Dealul Lipovanului”, Putinești-III, Ripiceni – “Holm”, Тростянич⁴. Однак окрім розкопок на поселенні фази Прекукутень I у Vaia подібні споруди ще не досліджували. В даному випадку це одне з найбільших споруд-святилищ, яке можливо датувати кінцем VI-початком V тис. до н.е.⁵. Вона розташована на мисоподібному підвищенні у широкій заплаві р. Молдова. Розміри залишків споруди каркасно-стовпової конструкції – близько 11x18 м, тобто загальна площа близько 190 м². Споруда була розділена на кілька відсіків, з якими пов'язана знахідка рідкісних антропоморфних посудин. За даними магнітної зйомки на поселенні налічувалося окрім згаданої споруди ще до 12 жител. Дослідники вважають будівлю громадською спорудою ритуального призначення⁶.

В інших випадках мова про споруди, виявлені археологами та трактовані в якості святилищ через певні знахідки. Таких випадків значно більше. Розкопками досліджено переважно відносно невеликі за розмірами споруди з нестандартними деталями інтер'єру, оздобленням та знахідками, серед яких рештки рельєфів, вівтарів, сліди декору стін тощо. Частина цих будівель займала місце або в центрі поселення, або всередині групи жител, що вказувало на їх особливе місце в житті громади. Однак в усіх випадках за відсутністю повного плану поселення неможливо зробити висновок стосовно того, як ці будівлі співвідносяться з реальними мегаструктурами, виявленими в останнє десятиліття магнітною зйомкою.

На поселенні Парца (горизонт 6-7с, культура Банат) Г. Лазаровичем досліджено два святилища, одне з яких відоме завдяки незвичайним елементам інтер'єру – черепи биків, глинобитні конструкції, які дослідники трактують у як вівтарі. Ця споруда, яка в довжину в півтора рази перевищувала навколишні (при приблизно однаковій ширині) розташована в оточенні будівель менших розмірів⁷. Святилище 2, на думку дослідників, мало такі елементи, які можна пов'язувати з певними ритуалами та ритуальним призначенням споруди в цілому: вівтар із подвійною статуєю та підвищенням перед ним, призначеним для жертвопринесень, вівтар А, призначений для ритуального спалення, вівтар В, який використовували для покладання різних продуктів у горщиках (тут знайдено їх залишки), вівтар С, призначений для покладання злаків, вівтар D, призначений для кривавих жертвопринесень, місце для культового приготування борошна, вівтар Е, призначений Великій Матері, монументальні стовпи-колони, на яких висіли черепи биків⁸. Таким чином у святилищі 2 налічувалося 6 вівтарів. Святилище 1 було меншим і налічувало лише три вівтарі, місце для приготування борошна, вогнище, а в оздобленні стін та стовпів так само використано черепи биків⁹.

Глиняні протоми майже натуральної величини – висотою понад 20-30 см – були виявлені під час розкопок поселень культури Вінча у Пріштіні, Предіоніці та інших місцях. На думку дослідників, вони могли прикрашати інтер'єри святилищ або вівтарі у них¹⁰. На поселенні Кормадин, яке також належить до культурного комплексу Вінча, виявлено залишки двох святилищ, подібних до описаного вище у Парці. Тут так само в інтер'єрі було використано голови биків, декоровані вівтарі.¹¹

Інформація про подібні розкопані споруди з регіону поширення культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля, які можна ідентифікувати як святилища, було зібрано свого часу у працях К.-М. та Г. Лазаровичів¹². Практично усі вони належать до періоду 5000-4200 рр. до н.е. і являють собою окремі споруди на поселеннях, як правило, невеликого розміру, який у цілому не перебільшує розмірів звичайних жител. Комплекси виділено на підставі знахідок, особливостей інтер'єрів – нестандартних споруд із глини, інтерпретованих як вівтарі, що надавали будівлям певних монументальних рис¹³.

Наведені вище приклади виділення святилищ ґрунтуються виключно на результатах розкопок певних споруд та їх інтерпретації дослідниками. Постає питання, наскільки вони відповідають реаліям V тис. до н.е? Певні свідчення про те, як могли виглядати давні культові будівлі, можна отримати з іконографічних джерел. Ідеться про поширені починаючи вже із першої половини V тис. до н.е. керамічні моделі споруд, деякі з них мають доволі неординарний вигляд.

Найбільш відомою для регіону Південно-Східної Європи є модель кількоповерхової споруди, виявлена на поселенні Кесчіоареле, яке належить до культури Гумельниця. За нею вже досить давно в науковій літературі закріпилася назва «храму»¹⁴.

Модель являє собою зображення чотирьох будівель з фронтонами, які прикрашені букраніями та розміщені на прямокутній у плані двоповерховій конструкції з двома рядами круглих вікон. Вона звужується вгору до площини, на якій встановлено будиночки. Нижня частина споруди була зведена, судячи з зображення, з дерева та глини – прокресленими лініями передано горизонтальну дерев'яну обшивку. Якими могли бути реальні розміри цієї будівлі? Ураховуючи ту обставину, що середня ширина реальних

будинків того часу становить в межах 4-4,5 м, а довжина 6-10 м і більше, можна приблизно вирахувати мінімальні розміри подібної споруди. Розміри основи могли бути близько 10 на 20-25 м (тобто 200-250 м² площі), верхньої платформи з чотирма будиночками – не менш як 18x8 м при загальній висоті комплексу від 12 до 16 м.

Подібні розміри не виглядають винятковими, враховуючи параметри споруд, зафіксованих магнітною зйомкою та описані раніше – контури храму у Байї, про який йшлося вище, сягають 11x18 м (м²). Основна споруда храму у Небелівці (Трипілля VII, бл. 4000 р. до н.е) взагалі мала розміри 20x40 м і була принаймні двоповерховою із горищним перекриттям¹⁵, тобто маємо підтвердження реальності не лише по розмірам, але й по поверховості.

Ураховуючи ту обставину, що у Південно-Східній та Центральній Європі кількаповерхові житлові споруди поширені в багатьох культурних комплексах, наявність подібних монументальних будівель не є чимось неймовірним. Зрозуміло, що керамічна модель із Кесціоареле презентує не рядову, а громадську споруду, зведену силами великого колективу. Про монументальність оздоблення подібних споруд свідчить знахідка стовпа, декорованого розписом, що походить із цього поселення, опублікована свого часу В. Думітреску¹⁶.

З епонімної пам'ятки культури Гумельниця походить ще одна керамічна модель, на цей раз чотириповерхова¹⁷. Спільною є наявність круглих вікон, розміщених у три яруси, крім того, круглі вікна показано у кожному з трьох будиночків, які увінчують цю будівлю. З поселень культури Гумельниця походять й інші, але вже одноповерхові, керамічні моделі, які дослідники трактують як зображення храмових споруд¹⁸. Усі вони мають круглі вікна, зокрема і у двосхилому даху.

Окрім наземних будівель, у частині розглядуваного регіону відомий ще один тип споруд, який дослідники небезпідставно пов'язують зі святилищами. Оскільки вони поширені на значній території, що належить нині до різних країн Європи, то для їх позначення у літературі зустрічаємо різні назви: «*Kreisanlagen*» або «*Kreisgrabenanlagen*» німецькою мовою, «*Circular Enclosures*» або «*Causewayed Enclosures*» англійською тощо. Оскільки основна кількість цих споруд виявлена наразі на території Чехії, надалі ми використовуватиме поняття «*rondel*» – «рондель», нині широко прийняте як у чеській та словацькій археологічній літературі, а звідти - багатьма дослідниками з інших країн.

Мова у даному випадку йде про споруди круглої форми, що складаються з ровів V – подібного профілю різної глибини та ширини, які доповнювали палісади з колод (рис.). У першій чверті V тис. до н.е. ці конструкції набули особливого поширення у середовищі культурного комплексу Лендель, Подібні споруди в цей період зафіксовані одразу для шести культурних комплексів, з яких чотири розташовано у регіоні, який нас цікавить – лінійно-накольчатої кераміки, Лендель, Рьоссен, Тей-Херпай-Чесгалом. Що важливо, усі вони так чи інакше пов'язані походженням із культурою лінійно-стрічкової кераміки¹⁹.

Тривалий час дослідники дискутували вірогідність оборонного призначення ронделів, однак виявилось, що поселення культури Лендель та інших культур захищені укріпленнями, зведеними також із використанням ровів та палісадів, однак практично у жодному випадку ці захисні споруди не мають правильної круглої форми²⁰. Окрім того, проходи в ронделях, на відміну від входів на поселення, прості, не мають додаткових укріплень.

Завдячуючи застосуванню аерофотозйомки, супутникових знімків а також магнітної зйомки стрімко зросла кількість віднайдених об'єктів цього типу. Кілька десятків ронделів на території Чехії і Словаччини виявив І. Кузьма, ним картографовано та описано 56 подібних об'єктів²¹. Дослідження надають змогу виявляти не лише самі рови, а й із упевненістю говорити про сліди палісадів, наявність споруд, ям та поховань усередині ронделів та біля них без проведення археологічних розкопок²². Плани у низці випадків підтверджено також і масштабними розкопками. Нині відомо вже понад 210 ронделів²³. Період найбільш інтенсивного будівництва святилищ у вигляді ронделів припадає, як

бачимо, на час 4900-4400 рр. до н.е., хоча подекуди подібні до них споруди зустрічаються і пізніше.

Класичні «ронделі» – споруди з ровів та палісадів правильної круглої форми, з двома та більше проходами, орієтованими приблизно по сторонах світу. Діаметр цих споруд від 30-50 до 200 – 400 м. За розмірами їх ділять на малі (40-70), середні (80-120 м), великі (140-250 м) та дуже великі (понад 250м)²⁴. Є ронделі одинарні, подвійні та потрійні, а у окремих випадках число ровів досягає 4-5. Рови доповнювалися палісадами – в один, два, три ряди, як правило в центральній частині. Зустрічаються огорожі й у 5-6 рядів. Також відомі кільцеві загорожі у вигляді палісадів без ровів, приміром, як у Дольних Берковіцах²⁵. Як правило, спорудження подібних комплексів вимагає значних витрат робочого часу та матеріалів.

Типовою рисою ронделів є наявність двох, чотирьох, в окремих випадках – більшого числа проходів²⁶. Іноді з цими проходами пов'язані поховання – людей, тварин, що свідчить про жертвоприношення в процесі спорудження або експлуатації комплексів. Про відправлення ритуалів свідчать також ями зі знахідками кісток тварин, культової кераміки та статуєток всередині та навколо ронделів²⁷. Ронделі у багатьох випадках інтегровані до складу поселень. Крім того територію навколо них, як правило, додатково оточувалася палісадами, які могли повторювати форму ронделя, або були овальними у плані, наприклад як на поселенні Дольне Баворско²⁸.

Найбільш дослідженим комплексом подібного типу є Тешетіце-Кійовіце у Чехії. Відомості з розкопок доповнено магнітною зйомкою, суміщення якої з результатами розкопок показало, що рондель був розташований у південно-західній частині поселення і був оточений палісадом округлої форми близько 130 м у діаметрі. У палісаді зроблено чотири проходи, приблизно орієтовані по сторонах світу. Поруч з східним проходом виявлено залишки споруди (D5) розмірами близько 13x20 м (260 м²) у оточенні двох великих ям²⁹. Рондель, який складався з одного ряду ровів, мав зовнішній діаметр близько 80 м із чотирма проходами, з певним відхиленням орієтованими по сторонам світу. Внутрішній діаметр його становив близько 55м. Тут, на площі близько 2400 м² було споруджено з інтервалом близько 8-10 м два кола палісадів, які оточували середню частину комплексу діаметром 40м, причому проходи між палісадами збігалися з проходами між ровами³⁰. Таким чином, центральна частина ронделя займала площу близько 1256 м². На території ронделя виявлено численні ями, у яких знайдено кістки тварин, фрагменти посуду, численні фрагменти статуєток. Подібні об'єкти зафіксовано також на території між ровом та палісадом³¹.

Ведеться дискусія стосовно астрономічного аспекту цих споруд³². Ідеться про орієтування проходів через рови та між палісадами на певні небесні тіла. Останнім часом більшість дослідників дійшла висновку, що особливу роль для будівничих ронделів відіграло Сонце, адже у багатьох випадках проходи орієтовані, з відносно невеликим відхиленням, по лінії схід-захід, з 48 проаналізованих випадків виявилось, що лише у 3 із них орієтацію проходів між ровами неможливо було пов'язати зі сходом Сонця у різні пори року³³. Дискутували також можливість спостережень за Місяцем та зірками, проте для вирішення питання, наскільки вірогідні подібні висновки, не вистачає підтвердження певною кількістю випадків з відповідною орієтацією проходів у ронделях, як це було зроблено відносно Сонця³⁴. Є думка, що ронделі різних розмірів могли утворювати певні пов'язані між собою системи для спостережень, місце у якій визначалося розмірами та положенням на місцевості³⁵.

Найбільш подібні до лендельських ронделів споруди були поширені у культурному комплексі Тисаполгар. Вони налічували від двох до трьох рядів ровів та палісадів. Відмінність полягає в тому, що кільцеві рови з проходами, орієтованими так само, як у більшості ронделів, оточували телі зі щільною забудовою, розташовані всередині значних за розмірами (від 10-12 до 28 га площею) поселень. Поселення ці мали окремішні укріплення, пристосовані до рельєфу місцевості. Споруджені всередині селища подібні

комплекси одночасно могли бути як оборонними, так і культовими спорудами. Традиція подібного будівництва в культурному комплексі Тиса-Херпай-Чесгалом переривається разом із його зникненням між 4500 і 4400 рр. до н.е.³⁶.

Усі дослідники наголошують на суспільному значенні ронделів, які споруджувалися окремою громадою, а у випадку великих комплексів – вірогідно, групою громад для проведення спільних ритуалів. Підтримання комплексів у робочому стані теж потребувало колективних зусиль. Ронделі вважають своєрідною маніфестацією можливостей громад, яка мала справляти певне враження на сусідів. Існування подібних комплексів є певним відображенням високого рівня суспільного розвитку населення Центральної Європи у першій половині V тис. до н.е.³⁷.

Ще одним важливим типом давніх сакральних місць були ландшафтні святилища – певні місця на берегах річок, озер, печери, які використовували як місце періодичного проведення обрядів. Їх археологічними ознаками є наявність об'єктів у вигляді ям, природних заглиблень, у яких відклалися рештки жертвоприношень – фрагменти керамічних статуеток, посуду, кісток тварин, вуглинок та попелу.

Прикладом ландшафтного святилища, яке належить до фінальної фази Трипілля А є, на думку Н.Б. Бурдо, така відома пам'ятка, як поселення Лука-Врублевецька на Дністрі³⁸. Довгі заглиблення з культурним шаром, розташовані на березі річки, інтерпретувалися, починаючи з праць С. М. Бібікова, як залишки землянкових жител³⁹. Вивчення профілів та характеру заповнення «землянок» показало, що вони мають нерівний профіль дна, тому неможливо використовувати їх як заглиблені частини жител. Заглиблення неодноразово заливалися під час повені, про що свідчать прошарки з суцільним шаром річкових черепашок. Заповнення, яке включає десятки фрагментів статуеток, сотні кісток тварин та фрагменти посуду, які майже неможливо підібрати, є свідченням специфічного процесу наповнення об'єктів рештками, що можуть бути проінтерпретовані як залишки жертвоприношень. З аналізу плану розташування урочища видно що навпроти нього у Дністер впадає невеличка річка, каньйон якої оточено високими скелями. Такі специфічні місця в давні часи обирали для проведення ритуалів⁴⁰. Ізотопні дати для поселення Лука-Врублевецька, які охоплюють період у 200-300 років і можуть свідчити про те, що це місце відвідували упродовж тривалого часу. Цьому припущенню не суперечить різноманіття кераміки, виявленої під час розкопок, частина якої знаходить аналогії у більш ранніх пам'ятках.

Певні ритуали могли проводити також на місці залишених і спалених при цьому поселень. Одним з прикладів таких ритуалів може бути така пам'ятка як поселення Бернашівка на Дністрі⁴¹, датована у цілому кінцем VI тис. до н.е. (ізотопні дати отримані по зразкам з кісток тварин та фрагментів посуду), однак з нього є ізотопна дата, що відповідає першій чверті V тис. до н.е., що може бути свідченням тривалого відвідування цього місця. У розгляданому випадку увагу привернула не тільки незвичайна насиченість об'єктів інвентарем та фрагментами кераміки (понад 16000), а й кількісний та якісний склад фауни, реконструйований на підставі вивчення знайдених тут кісток тварин⁴². На порівняно Саме під час ритуальних трапез могла бути спожита більша частина м'яса⁴³.

Особливим типом святилищ були підземні, для яких використовували природні печери. Вони відомі як у регіоні Карпат, так і на Балканах, зокрема у Греції⁴⁴. Штучною є печера на Смородинському спуску в Києві, біля якої виявлено матеріали трипільської культури, датовані останньою чвертю V тис. до н.е.⁴⁵ Спільним для печер є знахідки в культурному шарі разом з вугіллям та золою фрагментованого керамічного посуду та пластики, кісток тварин, а часом і людських поховань.

Важливою складовою ритуальної практики, характерної для низки культурних комплексів періоду 500-4200 рр. до н.е. був обряд спалення окремих жител та поселень у цілому. До висновку про існування подібного обряду у Південно-Східній Європі після тривалих дискусій прийшли дослідники з різних країн, як в Україні, так і за її межами. Це рештки поселень із залишками спалених будівель, які фіксують у культурних комплексах

Коджадермен-Караново-Гумельниця, Варна, Вінча, Боян, Прекукутень-Кукутень-Трипілля тощо⁴⁶. Походження обряду пов'язують з ритуальною практикою давніх хліборобів Анатолії, з якими, у свою чергу, пов'язана, зокрема й у культовій сфері, хліборобська культура Європи. Для Анатолії ритуал спалення будівель пов'язують із практикою поховань небіжчиків як у житлах, так і поруч з ними⁴⁷.

Значення подібних обрядів полягало в залученні всієї громади, незалежно від розмірів поселення, підпорядкуванні життя колективів певній меті. Його здійснення, особливо в тих масштабах, як це практикувалося носіями культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля, вимагало від суспільства значних матеріальних витрат, витрат праці та часу. Ці ресурси у розгляданому випадку не йшли на споживання, а практично були вилучені з обігу і об'єктивно сповільнювали зростання добробуту населення, хоча за певних умов і могли сприяти соціальній стабільності.

Таким чином упродовж V тис. до н.е. давні хлібороби Центральної та Південно-Східної Європи у ритуальній практиці не лише використовували ландшафти та природні об'єкти, але і почали у небачених давніше масштабах витратити ресурси на спорудження цілих комплексів святилищ. Важливим є відкриття різних за розмірами храмів, в тому числі у межах одного поселення, що мали різне значення. При всій їх різноманітності прослідковуються спільні риси, а також поширення і обман традиціями їх спорудження і оздоблення між різними культурними комплексами. Масштаби подібного будівництва свідчать як про економічні та інженерні можливості давніх суспільств, так і реалізацію потреби у маніфестації потуги значущості окремих колективів. Ця спадщина та традиції була повною мірою використані в епоху появи на континенті найдавніших держав вже у III-II тис. до н.е.

Відейко Михайло Юрійович
доктор історичних наук, старший науковий співробітник
зав. НДЛ археології історико-філософського факультету Київського університету
імені Бориса Грінченка

- 1 Gimbutas M. *The Civilization of the Goddess – the World of Old Europe.* – New-York: Harper Collins, 1991; Kovács A. *Temple, Sanctuare, Altare in Neoliticul și Epoca Cuprului din Sud-Estul Europei.* Suceava: Karl A. Romstorfer, 2016.
- 2 Kovács A. *Defining the Sacred Space: between Monumentality and Ritualism // Analele Universității Creștine “Dimitrie Cantemir” Seria Istorie – Serie nouă.* – 2012. – Anul 3. – № 3-4. – P. 31-57.
- 3 Schmidt K. *Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger. Die archäologische Entdeckung am Göbekli Tepe.* München: C. H. Beck, 2006. – 288 s.; Hodder I. *Çatalhöyük, Turkey: a summary of some recent results.* // *Documenta Praehistorica.* – 1998. – T. XXV. – P. 71-80.
- 4 Videiko M. *System and Status of Public Buildings in the Settlements of the Precucuteni-Cucuteni-Tryplia Cultural Complex // International Symposium The Image of Divinity in the Neolithic and Eneolithic. Ways of Communication.* – Sibiu: Brukental Museum, 2017. – P.5.
- 5 Ursu C.-E., Țerna S. *Tracing The Megastructures Back In Time: An Exceptional Building From The Settlement Baia-În Muchie, Suceava County, Romania // На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної наукової конференції.* – Кіровоград, 2015. – С. 49-50.
- 6 *Ibid.*, c. 50.
- 7 Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh. *Neo-Eneolithic cult constructions in Southeastern Europe: building techniques and space management – a brief overview // D. Gheorghiu (ed.) Neolithic and Chalcolithic Archaeology in Eurasia: Building Techniques and Spatial Organisation.* – BAR International Series. – 2010. – № 2097. – P. 119-127.
- 8 Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. *A home altar at Gura Baciului // Analele Banatului.* – S.N. – *Arheologie – Istorie.* – 2006. – T. XIV. – 1. – S. 104, fig. 1.
- 9 *Ibid.*, fig. 3.
- 10 Gimbutas M. *The Language of the Goddess.* – San Francisco: Harper & Row Publishers, 1989. – P. 27, pl. 1.
- 11 Jovanović B. *Die Kultplätze und Architektur in der Vinča-Kultur // Banatica.* – 1991. – T. 11. – P. 119-124.
- 12 Lazarovici C. M. *Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni // Arheologia Moldovei.* – Iași, 2004. – № 25. – P. 47-64; Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh. *Despre construcțiile de cult neo-eneolitice din sud-estul Europei: Tehnici de construire, organizare spațială, scurte interpretări. Partea I // Nicolae Ursulescu (ed.coord). – Dimensiunea Europeană a Civilizației Eneolitice Est-Carpatice.* – Iași: Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2007. – P. 63-102 та ін.
- 13 Lazarovici C.- M., Lazarovici Gh. *Neo-Eneolithic cult constructions in Southeastern Europe: building techniques and space management....*, p. 122-125.
- 14 Dumitrescu H. *Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele / H.Dumitrescu // Dacia.* – 1968. – N.S. XII. – P.381-394.
- 15 Відейко М. Ю. Бурдо Н.Б. «Мегаструктура»-храм з трипільського поселення біля с. Небелівка // О.Дяченко, Ф. Менотті, С. Рижов, К. Бунятян, С. Кадров (ред.). – *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: Збірка наукових праць пам'яті В. О. Круца.* – Львів: Астролябія, 2015. – С. 209-336.
- 16 Dumitrescu VI. *A doua coloană de lut ars din sanctuarul fazei Boian-Spanțov de la Căscioarele (jud. Călărași) // Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos.* – Călărași, 1986. – T. II. – P. 69-72.
- 17 Morintz A. *Despre semnificațiile reprezentărilor miniaturale din lut, de construcții și mobilier în Neoliticul Romainei // Thraco-Dacia.* – 2002. – T. XXIII. – № 1-2. – P. 83 -117, pl. VIII,-1.
- 18 *Ibid.*, p. 104, pl. VI, 1-2.
- 19 Rídký J. *Rondely a struktura sídelních areálů v mladoneolitickém období // Dissertationes archaeologicae Brunenses Pragensesque,* 2011. – T.10. – Obr.1. 2.
- 20 Turek J. *The Neolithic Enclosures in Transition. Tradition and Change in the Cosmology of Early Farmers in Central Europe // A. Gibson (ed.). – Enclosing the Neolithic Recent studies in Britain and Europe.* – BAR International Series. – 2012. – № 2440 . – P. 185-201.

21 Kuzma I. Kruhove prikopove utvary na Slovensku – aktualny stav // Otkazy neolitu a eneolitu nasich krain 2004. – Nitra, 2005. – S. 185-223.

22 Milo P., Zeman J., Kuča M. Geofyzikální průzkum Lengyelského rondelu v Milovicích, okr. Břeclav // *Studia Archaeologica Brunensia*. – 2015. – T. 20. – 1. – Fig. 1-3, 5-6.

23 Ridderstad M. Orientation of the northern gate of the Goseck Neolithic rondel // *Электронный ресурс*: – Режим доступа: <http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/0910/0910.0560.pdf>. – Назва з екрану; Řídký J. Rondely a struktura sídelních areálů v mladoneolitickém období..., s. 11-16.

24 Podborsky V. Naboženství Pravěkyých Evropanů. – Brno, 2006. – S. 143, tab. 18-19.

25 Řídký J. Rondely a struktura sídelních areálů v mladoneolitickém období..., obr. I. 8.

26 Petrasch J. Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa // *Bericht der Romisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*. – 1990. – 71. – S. 407-564; Trnka G. Kreise und Kulturen – Kreisgräben in Mitteleuropa // Daim F., W. Neubauer (ed.) *Zeitreise Heldenberg: geheimnisvolle Kreisgräben*. – Niederösterreichische Landesausstellung 2005 (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums). – St. Pölten: Berger, 2005. – S. 10-19; Nemeicova – Pavukova V. Kreisgrabenanlage der Lengyel – Kultur in Ruzindol. – Bratislava, 1997. – S. 16-28.

27 Podborsky V. Naboženství Pravěkyých Evropanů..., s. 143-144.

28 Řídký J. Rondely a struktura sídelních areálů v mladoneolitickém období... obr. 1. 10.

29 Kazdova E. Těšetice-Kyjovice (okr. Znojmo) // *Cismar Z.* (ed.). – *Zivot a Smrt v mladsi dobe kamenne*. – Brno, 2009. – S. 88-90, obr. 3.

30 Milo P. Sídliská a sídliskové objekty na lokalite Těšetice-Kyjovice „sutny“ z pohľadu geomagnetickeho prieskumu // *Studia Archaeologica Brunensia*. – 2013. – T. 18. – 1. – Obr. 2.

31 Podborský V. Těšetice-Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanou. – Brno, 1988. – S. 262-270.

32 Ibid., 268-275.

33 Pasztor E., Barna J.P., Roslund C. The orientation of rondels of the Neolithic Lengyel culture in Central Europe // *Antiquity*. – 2008. – Vol. 82. – P. 916, 918.

34 Ibid., p. 917.

35 Kuzma I. Kruhove prikopove utvary na Slovensku – aktualny stav..., s. 217.

36 Raczky P., Anders A. Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age // *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte*. – Halle, 2012. – Bd. 8. – P. 271-274, 300.

37 Podborský V. Těšetice-Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou..., s. 275-276; Raczky P., Anders A. Neolithic enclosures in Eastern Hungary and their survival into the Copper Age..., p. 304.

38 Бурдо Н. Б. Сакральний світ та магічний простір трипільської цивілізації // *Залізняк Л.Л., Картер Дж (ред.)*. – *Археологія у Києво-Могилянській академії*. – К.: СтилоС, 2006. – С. 75-87.

39 Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 460 с.

40 Бурдо Н. Б. Сакральний світ та магічний простір..., с. 182-185.

41 Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре: К происхождению трипольской культуры– К.: Наук. думка, 1980. – 179 с.

42 Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1989. – Таблица 4.

43 Бурдо Н. Б., Видайко М.Ю. Животноводство трипольской культуры в период 5400-2750 гг. до н.э. // *Arheologia Bimaris*, 2005. – Vol. 3. – С. 67-94.

44 Papathanasiou, Anastasia; Parkinson, William A.; Galaty, Michael L.; Pullen, Daniel J.; Karkanas, Panagiotis (2017-10-31). // *Neolithic Alepotrypa Cave in the Mani, Greece*. Oxbow Books, Limited.

45 Антонович В.Б. Археологические находки и раскопки в Киеве в течение 1876 года // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. – К., 1879. – Т. 1. – С. 244–261;

- 46 Stevanovic M. The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction In: Journal of Anthropological Archaeology. – 1997. – Vol. 16. – P. 334-395; Chapman J. Deliberate House-burning in the Prehistory of Central and Eastern Europe // Gustafson A., Karlsson H (eds.). – Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh. Göteborg: University of Göteborg Press, 1999. – P. 113-126.
- 47Brami M.N. House-related practices as markers of the Neolithic expansion from Anatolia to the Balkans. // Bulgarian-Journal of Archaeology. – 2014. – Vol. 4. – P. 161-177.

